LISZKA JÓZSEF

Réges-régen, még azelőtt...

Széljegyzetek a magyar Grimm-filológia újabb mérföldkövéhez

A magyar (és szlovák) posta csodát művelt. Egy, Budapesten pénteken útjára bocsátott könyvküldemény kedden reggel már keszegfalvi levélszekrényünkben landolt. (Hasonló bravúrokat csak németországi könyvküldeményekkel éltem meg mostanában. No meg a régi csehszlovák posta, amelynek alapszolgáltatása volt, hogy az egyik napon Királyhelmecen feladott küldemény másnap garantáltan megérkezett Ašba.) Jelen kiadványt[1] Domokos Mariann figyelmességének köszönhetően tarthatom most kezemben. És csodálhatom. Mielőtt azonban jelzett álmélkodásomnak konkrét mondatokban is hangot adnék, nézzük a (kutatástörténeti és kiadáspolitikai) környezetet. Mert csak e kontextusok ismeretében értékelhető igazán a mostani tárgyunkat képző munka jelentősége is.

1.

Első körben azért érdemes szemügyre venni az alább bemutatásra kerülő kötet kiadóját, illetve azt a kiadói vállalkozást, amelynek keretében a munka megszületett és napvilágra került. A kötet gazdája egy hely a világhálón, a *reciti*, amely „az Irodalomtudományi Intézet tartalomszolgáltató portálja".[2] E tartalomszolgáltatói misszió keretében különféle tematikus (műfaji és praktikus) sorozatokba rendezett publikációkkal segíti a tudományos együttgondolkodás erjedését. Elsőként, de a sorrend mindegy is, a Csörsz Rumen István által szerkesztett *Doromb* című évkönyvszerűséget említem (amelyre – ezt magamnak mondom – illene jobban odafigyelni), a maga kiváló közköltészeti (és rokonnemű) tanulmányaival. Noha jelen szöveg nem erről szól, a most szóban forgó vállalkozáskomplexum jobb megértését szolgálja, ha idemásolom a címválasztás indoklását: „A címet a reformkori debreceni kéziratok hatására, önironikusan

1 *Grimm-mesék magyar ponyvákon (1850–1900).* Sajtó alá rendezte Domokos Mariann. Budapest, reciti–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2022, 495 p. /ReTextum, 13./

2 https://www.reciti.hu/ [letöltve: 2023.03.25.]

választottuk. Nem kétséges: bizony lantról lesz szó e kötetekben, amely csak látszólag »negatív«. Inkább: mezítlábas, fapados, furnértetős, filléres, egyhúrú, alkalmi… Aki lantot pendít, az képes dallamot játszani – aki dorombot, az a dallamnak csak árnyékát, kivonatát, ritmusát, illúzióját. Az egyikük létrehoz, a másikuk felidéz, helyettesít, revagy dekonstruál. Egyiküké a Mű, másikuké a szöveg." A mostanra tíz kötetre duzzadt sorozat tanulmányai, közleményei a szó- és írásbeliség közti körforgásokat közelítik, miközben a tyúk, vagy a tojás elsőbbségét általában nem akarják eldönteni. A kiadó (egyik) ars poeticájaként is értelmezhetőek az alábbi, a következő, a ReTextum sorozat elé szánt bemutatkozó sorok: „A reciti kiadó ReTextum című könyvsorozata szövegeket közöl. A szerkesztőség és a sorozatszerkesztők koncepciója szerint egy adott szöveg kritikai igényű újra- vagy első közlése nem egy elvárt lépést jelent az ideálisnak feltételezett szövegállapot felé, mivel azt gondoljuk, hogy nincs egy ideális szövegállapot. A sorozatban megjelenő szövegek is csupán szövegváltozatok. Szándékaink szerint egy adott pillanat szakmai kritériumai alapján a legjobbak." Aztán van még a 19 kötetnyi *ReKonf*, a 7 kötetnyi *Hagyományfrissítés*, az Irodalomtudományi Intézetnek a kettőszázas darabszámot döngető *Irodalomtörténti Füzetek* című sorozata. Amelyek digitálisan hozzáférhetőek, ingyenesen letölthetőek, miközben nyomtatott változataik is léteznek. Azt hiszem, az egyre tágabbra nyitott ajtók elve, nem pedig az eredményeken kotló, valami hamis és kilátástalan, mert pénzt nem hozó, viszont a potenciális olvasót elriasztó „üzletpolitika" vezérli (nagyon helyesen!) a kiadói döntéshozókat. És ebben a kiadói környezetben, az MTA BTK Néprajztudományi Intézettel kooperálva jelent meg a fentebb már jelzett s alább tárgyalandó kiadvány.

2.

A magamfajta, a partvonal mentén, annak is jobbára a külső oldalán szaladgáló, olykor egy-egy kipattanó labdát visszapasszoló outsider számára a 210 éve megjelent Grimm-mesék forrásaival, utóéletével, különféle nemzeti recepcióival foglalkozó szakirodalom (nem beszélve a különféle művészeti ágak adaptációiról) még csak hozzávetőleges áttekintése is kilátástalan vállalkozásnak minősülne. Alábbi „áttekintés" is mindössze ínyenckedő belekóstolgatás jobbára a könyvespolcaimon (tegyük hozzá: szórványosan) megtalálható kiadványokba, némileg megfűszerezve a világhálón való, a belefulladás veszélyével dacoló tájékozódás eredményeivel.

A Grimm-filológia egyidős a mesék megjelenésével, hiszen már a közreadók összehozták alaprétegét az egyes szövegeik forrásait (kiadásoktól függően, különféle variánsokban) hol pontosan, de (a későbbi kutatások tükrében) inkább pontatlanul feltüntető jegyzeteikben[3]. A 200 + 10 szöveg, s azok utóélete aztán kiapadhatatlan forrásnak

3 A Grimm-szövegek korai alakulástörténetéhez lásd: Rölleke, Heinz (szerk.): *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm. Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810*

bizonyult két évszázadon keresztül a filológiai hajlamokkal megáldott (vagy megvert) mesekutatók számára. A Grimm-mesék gyakorlatilag napjainkig meghatározták (és befagyasztották[4]) a meséről mint olyanról való elképzeléseinket. Lényegében ezek mentén jöttek létre a nemzeti és nemzetközi mesekatalógusok. Az első jelentős és átfogó kézikönyv a német Johannes Bolte s a cseh Jiří (Georg) Polívka nevéhez fűződik.[5] A keletkezés- és alakulástörténet egyes elemeihez kapcsolódó mikrokutatások eredményeinek átugrása után legyen elég most Hans-Jörg Uther legutóbbi kézikönyvére hivatkozni[6]. A kelet-közép-európai nemzeti folklorisztikák sem kerülhetik meg a Grimm-filológiát, hiszen a nemzeti nyelveken (korlátozott nyelvi kompetenciáim okán most csak a magyart, szlovákot és csehet említem) megjelent Grimm-fordítások kihatottak a helyi szájhagyományra, amely viszont sok esetben a terepkutatások révén írásban-nyomtatásban is rögzült, ami aztán újfent befolyásolhatta a szóbeliséget. Miközben akár egymásra is hatással lehettek. És nyilván voltak is. E szövevényes kapcsolatrendszer, a közvetítő csatornák feltárása, pontosabban feltárásának kísérlete izgalmas kihívást jelent a szövegfolkloristák számára[7]. Az utóbbi időben az időszerű terepkutatások ered-

und der Erstdrucke von 1812. Hrsg. und erläutert von Heinz Rölleke. Cologny–Genève, Fondation Martin Bodmer, 1975 /Bibliotheca Bodmeriana. Texte I./ Magyar vonatkozásban (is) Nagy Ilona: A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In uő: *A Grimm-meséktől a modern mondákig. Folklorisztikai tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015, 15–63. p. /Szóhagyomány/

4 Itt főleg a magyar anyanyelvű romungrók zavarba ejtő, a Grimm-féle meséken messze túlmutató mesei világára gondolok, amely nem, vagy alig illeszthető be a kurrens nemzetközi katalógusrendszerek Prokrusztész-ágyába. Két közeli példaként említem B. Kovács István *Szőlő-Szűlt-Kálmány. Öt gömöri hősmese* (Pozsony, Madách-Posonium, 1998, 225 p.), valamint Varga Norbert *Kígyótestvér. Népmesék és mondák Balogfalváról Balog Ernő tolmácsolásában* (Dunaszerdahely, Vámbéry Polgári Társulás, 2014, 204 p. + képmelléklet) című publikációit.

5 Bolte, Johannes–Polívka, Georg: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm 1–5.* Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1913.

6 Uther, Hans-Jörg: *Handbuch zu den „Kinder- und Hausmärchen" der Brüder Grimm. Entstehung–Wirkung–Interpretation.* Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2008, 644 p. Vö. Liszka József: Uther, Hans-Jörg: Handbuch zu den „Kinder- und Hausmärchen" der Brüder Grimm. Entstehung–Wirkung–Interpretation. *Acta Ethnologica Danubiana 14* (2012), 221–224. p.

7 Tényleg csak ízelítőül néhány cseh, magyar és szlovák kísérlet. Damborská, Aneta: *České edice pohádek bratří Grimmů.* Bakalářská diplomová práca. Olomouc, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci–Katedra bohemistiky, 2012; Voigt Vilmos: Aus Deutschland über Österreich nach Ungarn. Der Grimmsche Einfluß auf das ungarische Volksmärchen. In uő: *Europäische Linien. Studien zur Finnougristik, Folkloristik und Semiotik.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005, 104–113. p. Gašparíková, Viera: Bratia Grimmovci a folklór slovanských národov. *Slovenský národopis 34* (1986), 645–646. p.; uő: Die Folkloreprosa in der Slowakei im zweiten Drittel des 19. Jahrhunderts. Unter dem Blickwinkel des Werkes der Brüder Grimm. In Denecke, Ludwig (szerk.): *Brüder Grimm Gedenken. Band 8.* Marburg, N.

ményeinek publikálása mellett fellendült a különféle korábbi nemzeti mesegyűjtések, kiadványok modern, sokszor kritikai (újra)kiadása, eleddig kéziratban lappangó gyűjtések megjelentetése[8]. Ezek elemző összehasonlítása ugyancsak rengeteg tanulsággal szolgálhat. És itt jönnek a képbe az eleddig nem vagy csak alig felhasznált források, mint amilyenek a különféle ponyvanyomtatványok. Folklorisztikai szempontból először inkább a vallásos témájú, továbbá a verses nyomtatványok kerültek a figyelem homlokterébe, aminek az ismertnek mondható magyar mellett hadd említsem meg néhány szlovák és cseh eredményét[9].

3.

Közelítve jelen írás konkrét tárgyához lapozzuk végre föl ezt az ízléses könyvet, amely méreteiben (talán nem véletlenül) nagyjából a ponyvanyomtatványokat követi, jóval vaskosabb kivitelben persze. Akár egy könyvtári kolligátum. Rövid előszó és köszönetnyilvánítások után Domokos Mariann egy már-már kismonográfia értékű bevezető

G. Elwert Verlag, 1989, 240–250. p.; uő: A szlovák prózai szövegfolklór a múltban és ma. *Acta Ethnologica Danubiana* 14 (2012), 11–26. p.

8 Szintén inkább csak találomra néhány cseh, magyar és szlovák példa. Otčenášek, Jaroslav: *České lidové pohádky I. Zvířecí pohádky a bajky.* Praha, Vyšehrad, 2019, 440 p.; uő: *České lidové pohádky II. Kouzelné pohádky* 1. Praha, Vyšehrad, 2020, 560 p.; Domokos Mariann–Gulyás Judit (szerk.): *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék cím művének szinoptikus kritikai kiadása*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018, 737 p.; Villányi Péter: *Galgamácsai népmesék és mondák 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2022, 3520 p.; Dobšinský, Pavol: *Prostonárodné slovenské rozprávky 1–3.* A szöveget gondozta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta Pácalová, Jana. Bratislava, Tatran, 2016, 427 + 478 +544 p.; Gašparíková, Viera (szerk.): *Slovenské ľudové rozprávky. 1–3.* Válogatás Frank Wollman Szláv szemináriuma hallgatóinak 1928–1947-es lejegyzéseiből. Bratislava, Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1993–2004, 767 + 1075 + 865 p.; Pácalová, Jana (szerk.): *Slovenské rozprávky (1845–1883).* Bratislava, Kalligram–Ústav slovenskej literatúra SAV, 2012, 580 p. /Knižnica slovenskej literatúry 42./; Žeňuchová, Katarína: *Zbierka ľudovej prózy Samuela Cambela. Prameň k výskumu rozprávačskej tradície na Slovensku.* Bratislava, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV–Slovenský komitét slavistov, 2014, 464 p. A sort persze folytathatnám…

9 Kopálová, Ludmila–Holubová, Markéta: *Katalog kramářských tisků.* Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2008, 485 p.; Holubová, Markéta: *Katalog kramářských tisků II. Biblická a křesťanská ikonografie.* Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2012, 353 p.; Holubová, Markéta: *Katalog kramářských tisků III. Německé kramářské tisky, jednolisty a kuplety.* Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky 2017, 127 p. Droppová, Ľubica–Krekovičová, Eva: *Počujte panny, aj vy mládenci… Letákové piesne zo slovenských tlačiarní.* Bratislava, Eterna Press s.r.o.–Ústav etnológie SAV, 2010, 495 p. Ismertetését, további irodalommal lásd: *Acta Ethnologica Danubiana 14* (2012), 203–205. p. Megemlítendő a 4000 cseh ponyvanyomtatványt tartalmazó prágai digitális könyvtár, a Špalíček – Digitální knihovna kramářských tisků. Vö. http://www.spalicek.net/ [letöltve: 2023.03.25.]

tanulmányban a magyar Grimm-recepció, szövegfordítások és -kiadások, a Grimm-mesék „folklorizációjának" kérdéseiről értekezik, továbbá a most fókuszba állított forráscsoport, a ponyvanyomtatványok mibenlétéről, a (Grimm-)mesék ágas-bogas terjedésében játszott szerepéről, a konkrét ponyvák kiadói hátteréről, azok külalakjáról, illusztrációiról mond fontos dolgokat. Ezt követi, a kanonizált Grimm-kiadások sorrendjében, tizenöt Grimm-szöveg[10] magyar nyelvű ponyvaközlésének betűhív közreadása, a bennük szereplő összes (!) metszet újraközlése, majd a kismonográfia érzetét növelő rendkívül alapos, logikusan és következetesen felépített jegyzetapparátus. Ezek ponyvanyomtatványonként azonos szerkezetűek és a következőképpen tagolódnak: az első blokkban a ponyvakiadvány címe, kiadója, a megjelenés helye és ideje, a külső megjelenés (formátum), illusztráció, újrakiadásai, s végül a ponyván közölt szöveg forrása szerepel. A következő egységet a Grimm-mese (eredeti német és a fordított magyar) címe, a szöveg keletkezéstörténete és a mese magyar recepciója alkotja. A harmadik blokk a népmese nemzetközi és magyar típusszámát, az elterjedést, valamint az ismert magyar variánsokat hozza. Mind a tizenöt szöveg esetében. Voltaképpen a jegyzetek része, folytatása az a négy (magyar és német nyelvű) szöveg, amelyek kimutathatóan konkrét forrásai lehettek némely ponyvakiadványnak, s végül konkordanciajegyzékek, a magyarul megjelent Grimm-mesék válogatott bibliográfiája[11], az irodalom- és rövidítésjegyzék, s egy-egy nyúlfarknyi angol és német nyelvű összefoglalás zárja a kötetet.

4.

Albert Wesselski könyvében[12] – amelyet már megjelenése idejében is élénk, érzelmektől, sőt aktuálpolitikai felhangoktól sem mentes vita kísért – inkább az írásbeliség

10 Ezek (leegyszerűsítve, ugyanis kontaminálódott szövegeket és duplicitásokat is találunk a gyűjteményben) a kanonizált Grimm-fordítás magyar címei szerint a következők (a sorszámok a Grimm-gyűjteményben kapott számozásra mutatnak): 1. Békakirály és Vashenrik; 3. Mária gyermeke; 4. Mese a fiúról, aki világgá ment, hogy megtanuljon félni; 6. A hűséges János; 11. Bátyácska és húgocska; 13. A három erdei emberke; 14. A három fonóasszony; 21. Hamupipőke; 25. A hét holló; 44. Akinek a halál volt a keresztapja; 47. A gyalogfenyőről; 53. Hófehérke; 60. A két testvér; 65. Gereznabarka.

11 Megjegyzendő, hogy jelen kötetben a válogatott bibliográfia, két korábbi közleményre való hivatkozással csak a 2007–2021 közötti időszakra vonatkozik. Voigt Vilmos ugyanis az 1960-as évek elején elkészítette a könyv formában megjelent Grimm-mesék magyar fordításainak a jegyzékét, amit Domokos Mariann és Gulyás Judit 2006-tal bezárólag kiegészített, illetve folytatott. Vö. Voigt Vilmos: *Meseszó. Tanulmányok a mesékről és mesekutatásról.* Budapest, MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2007–2009, 122–135. p. Az ok, hogy jelen kötetbe csak a további kiegészítés került, alighanem terjedelmi, de akkor is hasznosabb, olvasóbarátabb lett volna az egész magyar Grimm-meseközlés bibliográfiát a maga (majdnem) teljességében együtt is láttatni.

12 Wesselski, Albert: *Versuch einer Theorie des Märchens.* Reichenberg i. B., Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus, 1931, 204 p. /Prager Deutsche Studien, 45./

elsőbb- és felsőbbrendűsége mellett tör lándzsát. Wesselski nézeteit a vele állandó vitában álló Walter Anderson is keményen bírálta[13], és a szájhagyomány meghatározó szerepét hangsúlyozta a meseanyag évezredes stabilitása során. Jiří Polívka, a szlovák mesekatalógus összeállítója szintén a népi alkotóerő elsődlegességét nyomatékosította a mesék tradálódásával, életével kapcsolatban. Ezzel szemben Václav Tille, a cseh mesekatalógus szerzője meggyőződéssel vallotta, hogy a mesék alapvetően irodalmi alkotások, könyvek (főleg népkönyvek, ponyvanyomtatványok) segítségével kerültek a szájhagyományba, ahol aztán inkább elromlottak[14]. Ruth B. Bottigheimer amerikai folklorista szintén nagy vitát kavaró, noha éppenséggel kompromisszumos megoldást kínáló elméletet dolgozott ki[15], mely szerint bizonyos tündérmesék előképének a 16. századi itáliai Giovanni Francesco Straparola gyűjteménye tekinthető. Ebből a nyomtatott forrásból, további nyomdatermékeken keresztül a nápolyi Giambattista Basile és a francia Charles Perrault publikációin át terjedtek volna el a szájhagyományban, majd onnan a Grimm fivérek gyűjteményébe. Bottigheimer a meseszövegek terjedésének két módozatát különbözteti meg: a *mikro-* és a *makroterjedés*t. Az előbbi szóbeli átadás formájában valósul meg, s kis távolságokat, rövid időszakokat (legfeljebb néhány generációt) feltételez, míg a második, a nyomtatott nagy távolságokat és nyelvi határokat is képes áthidalni. Magam is hasonlóan gondolom, annyi megjegyzéssel, hogy a nyelvi határokat a szóbeliség is képes könnyedén átugrani (lásd a kétnyelvű mesemondók, énekesek szerepét), viszont az időbeli távolságot jelentős romlás nélkül nem képes áthidalni (egyetemi hallgatóimnak ezt a *súgólánc* interpretálásával szoktam kézzel- vagy inkább füllel foghatóvá tenni).

Hogy mennyire erős volt (lehetett) ez az írásbeli és szóbeli kultúra közötti átjárás, a Grimm fivérek néhány adatközlőjének, mesélőjének az életútja, egész habitusa is

13 Albert Wesselski és Walter Anderson vitájára a vitriolos toll valóban csak rendkívül enyhe metaforának minősül, miközben a gyilkos iróniával megfogalmazott riposztjaik olyan olvasottságon, tájékozottságon nyugodtak, olyan szellemi szinten, a vitapartner szakmai kompetenciája elismerésének olyan fokán álltak, hogy arról manapság még álmodni is vakmerőségnek számítana. Vö. Anderson, Walter: *Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Forschungsmethode.* Tartu, k.n., 1935, 52 p. A vita értelmezéséhez lásd: Bausinger, Hermann: *Formen der „Volkspoesie"*. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1968, 31. p.

14 Kettejük viszonyához és a témához összefoglalóan lásd: Blümlová, Dagmar: Cesty dvou džentlmenů vědy k jednomu cíli. Jiří Polívka a Václav Tille. In Hana Hlôšková–Anna Zelenková (ed.): *Slavista Jiří Polívka v kontexte literatúry a folklóru I.* Bratislava–Brno, Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FF UK–Slavistický ústav Jána Stanislava SAV–Česká asociace slavistů–Ústav etnológie SAV–Slavistická společnost Franka Wollmana v Brne, 2008, 43–54. p.; Horálek, Karel: České lidové pohádky a knížky lidového čtení. In uő: *Pohádkoslovné studie.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1964, 37–76. p.; uő: *Studie ze srovnávací folkloristiky.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1966, 20–32. p.

15 Bottigheimer, Ruth B.: *Fairy Tales: A New History.* New York, State University 2009 /Excelsior Editions/; összefoglalóan magyarul uő: A tündérmesék eredete, terjedése és a népi narratíva elmélete. *Etnoszkóp 1,* 2011/1, 107–115. p.

példázza. Siegfried Becker a Grimm-mesék marburgi kötődéseit vizsgálva megállapítja például, hogy adatközlőik bizony általában művelt, olvasott (!) emberek voltak, akik ugyan az éppen előadott mesékhez valóban a szóbeliség útján jutottak el, de nem lehet kizárni ezeknek az írásbeliség, az olvasás által történő megerősítését, modifikálását sem.[16]

Jómagam a Békakirály magyar recepciója és interetnikus kapcsolódásai vizsgálata során már használtam a jelen kötetben is közreadott ponyvaszöveget, s annak egy szlovák mutánsát, majd egy további cseh változatát. A szövegek közti rokonság egyértelmű. Az már inkább feltűnő, hogy a szájhagyományból lejegyzett variánsok mily kevéssé követik ezeket a változatokat[17], valamint hogy a végleges Grimm-gyűjteményből kiselejtezett, az első kiadás 13. szövege, noha magyar fordítása nem ismeretes, jelen van mind a magyar, mind a szlovák szájhagyományban[18]. Izgalmas kérdést, a kapcsolatok feltárásának további lehetőségét jelentik a mesék vers- és dalbetétei, valamint a mesehősök neveinek nemzeti variánsai. Ezek értelmezéséhez a (még feltárandó további) ponyvaszövegek nyilván fontos fogódzóként szolgálhatnak[19].

5.

Az igénybe venni illendő terjedelmet (nagyon is!) kitöltöttem. Már csak egy megjegyzésre futja. Nincs ideális szövegállapot. Sőt még archetipikus sincs, hiszen még ha biztosak lehetnénk is egy adott szöveg első leírt változatában, annak előző formái a leírt szöveg szerzője fejében sok-sok variáció alakjában kavarogtak, s a végén született az, amit akár mi is olvashatunk. A szöveges folklór esetében még inkább bonyolítja a képet, hogy az egykor elhangzott és el nem hangzott szövegváltozatok tömkelege. És itt talán illik utalni jelen írás címválasztására, ami egy ponyvaszöveg nyitó passzusa: *Régesrégen, még azelőtt...* Mindig van hát lejjebb és beljebb. Aki már akár csak néhány mondatnyi saját szöveget is leírt valaha, igazat kell, hogy adjon Thomas Bernhardnak, aki egy helyütt így fogalmaz: *Die Wörter ruinieren, was man denkt, das Papier macht lächerlich, was man denkt, und während man aber noch froh ist, etwas Ruiniertes und*

16 Vö. Becker, Siegfried: Gab es Marburger Beiträge zu den „Kinder- und Hausmärchen"? Zur Frage der Lokalisierung von Märchenfiguren und Märchenerzählern. In Andreas Hedwig (szerk.): *Die Brüder Grimm in Marburg.* Marburg, Hessische Staatsarchiv, 2013, 57–88. p.

17 A jelenség Voigt Vilmosnak is feltűnt, aki a Grimm-mesék magyar fordításai kapcsán jegyzi meg, hogy hatásuk „az elképzelhetőnél jóval csekélyebb volt". (Voigt Vilmos: Meseszó... 122. p.)

18 Vö. Liszka József: Egy (nép)mese alakváltozásai. In uő: *Átmenetek. Folklór és nem-folklór határán.* Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2013, 63–113. p. (A három ponyvanyomtatvány teljes magyar, szlovák és cseh szövege: 78–92. p.)

19 Vö. Liszka József: Zur Internationalität der Grimm-Märchen. In Winfried Helm–Manfred Seifert (szerk.): *Historische Volkskunde in Niederbayern. Reflexionen auf Walter Hartinger.* Passau, Dietmar Klinger Verlag, 2015, 26–29. p.

etwas Lächerliches auf das Papier bringen zu können, verliert das Gedächtnis auch noch dieses Ruinierte und Lächerliche. Majd másutt még hozzáteszi: *Tatsache, daß das, das wir aussprechen, niederschreiben, zehnmal dümmer ist, als das, das wir denken, trotzdem lassen wir uns, wie die großen Schriftsteller, darauf ein, als viel dümmer zu gelten, als wir sind, und begehen den* Unsinn*, etwas zu sagen, niederzuschreiben, eine Meinung zu äußern, eine Richtung zu vertreten, uns für einen Gedanken einzusetzen...*[20]

Mindez érvényes a fentiekre is.

20 Bernhard, Thomas: *Das Kalkwerk.* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2004, 126. p.; uő: *In der Höhe.* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2004, 9. p.